

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA GÜNEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ MAARİFÇİLİK VƏ İSLAMÇILIQ FƏLSƏFƏSİ

Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərli,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, Güney Azərbaycan milli maarifçi və ictimai -fəlsəfi ideyalardan çıxış edən mütəfəkkirlərimiz Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban, Məhəmmədəli Tərbiyət, İrac Mirzə və başqaları olmuşdur. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimiz türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq ideyaları ilə bağlı bəzən fərqli düşüncələrə sahib olsalar da ümumilikdə dünyagörüşün bütövlüyü baxımından bir-birlərini tamamlamışlar. Hər halda onlardan bəzilərinin azərbaycançılıqdan çox turançılığa önəm verməsinin əsas səbəblərdən biri irançılıq ideyasına qarşı turançılığı daha əsaslı, tutarlı ideal olaraq görmələri olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizin yaradıcılıqlarında müəyyən qədər dini-fəlsəfi məsələlər də olmuşdur. Xüsusilə, onların dini məsələyə baxışlarında milli kimliyin, eləcə də millətlərin haqq və hüquqlarının Qurani-Kərimdə hansı formada öz əksini tapması əsas mövzulardan biri olmuşdur. Məqalədə o da qeyd olunur ki, XX əsrin birinci yarısında İslam dininə, islam fəlsəfəsinə münasibət də Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində, bu məsələ bütün mütəfəkkirlər üçün önəmli olmuş, zaman-zaman öz münasibətlərini ifadə etmişlər. Ancaq Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında islamçılıq, islam fəlsəfəsi, o cümlədən islam şiəçiliyindən çıxış edənlər arasında Əllamə Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Əbülqasim əl-Xoyi, Əbdülhüseyn əl-Əmini və başqaları olmuşdur.

Açar sözlər: Maarifçilik, İslamlıq, Türkçülük, Azərbaycançılıq, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Məhəmmədəli Tərbiyət, Əbülqasim əl-Xoyi, Məhəmmədhüseyn Təbatəbai

NATIONAL ENLIGHTENMENT AND THE PHILOSOPHY OF ISLAMISM IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN SOUTH AZERBAIJAN

Faig Alakbarli

PhD., assos. prof., leading researcher

at the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS.

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Abstract. The article shows that Mirza Hasan Rushdiyeh, Mirza Ali Mojuz Shabustari, Mirza Jabbar Asgarzada Bagchaban, Mohammadali Tarbiyat, Irej Mirza and others were national educators and social-philosophical thinkers in South Azerbaijan. Although our thinkers based on national enlightenment and socio-philosophical ideas sometimes have different thoughts about the ideas of Turkism/Turanism and Azerbaijanism, in general they have complemented each other in terms of the integrity of their worldview. In any case, one of the main reasons why some of them gave more importance to Turanism than Azerbaijaniism was that they saw Turanism as a more fundamental

and consistent ideal against the idea of Iranism. In addition, there were certain religious-philosophical issues in the works of our thinkers based on national enlightenment and social-philosophical ideas. Especially, in their views on the religious issue, the national identity, as well as the rights and rights of the nations are reflected in the Holy Quran, one of the main topics. The article also mentions that in the first half of the 20th century, the attitude towards the Islamic religion and Islamic philosophy was the main focus of South Azerbaijan Turkish thinkers. In fact, this issue has been essential for all thinkers, and they have expressed their views from time to time. However, Allama Muhammadhuseyn Tabatabai, Abulqasim al-Khoyi, Abdhuseyn al-Amini and others were among the Azerbaijani Turkish thinkers who spoke of Islamism, Islamic philosophy, including Islamic Shiism.

Keywords: Enlightenment, Islamism, Turkism, Azerbaijanism, Mirza Hasan Rushdia, Muhammadali Tarbiyat, Abulqasim al-Khoyi, Muhammadhuseyn Tabatabai

В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ И ФИЛОСОФИЯ ИСЛАМИЗМА

Фаиг Алекберли

PhD, доцент ведущий научный сотрудник
Института философии и социологии НАНА
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Аннотация. Статья посвящена национальным просветителям и социально-философским мыслителям Южного Азербайджана таким как Мирза Гасан Рушдие, Мирза Али Моджуз Шабустари, Мирза Джаббар Аскерзаде Багчабан, Мохаммадали Тарбият, Иред Мирза и др. Хотя наши мыслители, опирающиеся на национально-просветительские и социально-философские идеи, порой по-разному относятся к идеям тюркизма/туранизма и азербайджанства, в целом они дополняли друг друга по целостности своего мировоззрения. В любом случае, одной из главных причин, по которой некоторые из них придавали туранизму большее значение, чем азербайджанству, было то, что они видели в туранизме более фундаментальный и последовательный идеал против идеи паниранизма. Помимо всего этого, в творчестве наших мыслителей были и определенные религиозно-философские вопросы, основанные на национально-просветительских и социально-философских идеях. Тем более, что в их взглядах на религиозный вопрос национальная идентичность, а также права и права наций отражены в Священном Коране, одной из главных тем. В статье также отмечается, что в первой половине XX века отношение к исламской религии и исламской философии всегда было в центре внимания тюркских мыслителей Южного Азербайджана. Однако среди азербайджанских тюркских мыслителей, говорящих об исламизме, исламской философии, в том числе об исламском шиизме, были Аллама Мухаммадхусейн Табатабай, Абулкасим ал-Хойи, Абдулгусейн ал-Амини и другие.

Ключевые слова: Просвещение, исламизм, тюркизм, азербайджанство, Мирза Хасан Рушдия, Мухаммадали Тарбият, Абулкасим аль-Хойи, Мухаммадхусейн Табатабай

Giriş

XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyaların əsas məsələləri türkçülük/turançılıq və azər-

baycançılıq olmuşdur. Şübhəsiz, Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin çoxu ən azı mədəni-tarixi şüur anlamında öz kimliklərini və azərbaycanlıq-

larını dərk etmişlər. Ancaq onların türklüyü və azərbaycanlılığı ancaq bir milli kimlik, milli dil anlamında başa düşüb özünümüdafiə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onları sosial-siyasi, ictimai-fəlsəfi baxımından ideal mübarizə üsulu kimi də qəbul etmişlər.

Güney Azərbaycanda milli maarifçi və ictimai-fəlsəfi ideyalardan çıxış edən mütəfəkkirlərimiz Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban, Məhəmmədəli Tərbiyyət, İrac Mirzə və başqaları olmuşdur. Doğrudur, onların çoxu da ümumi “İran dövlətçiliyi”, “iranlı” kimliyindən kənara çıxmamaqla yanaşı, Türk və Azərbaycan milli özünəməxsusluğunu ortaya qoyaraq daha çox mədəniyyət və tarix üzərindən türk dilini, türk kimliyini, Azərbaycan ruhunu müdafiə edib ən azı milli varlığımızı qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Ümumilikdə, bütün mütəfəkkirlərimizin türkün özünə dönüşü, öz milli tarixini, milli adət-ənənələrini, milli şəxsiyyətlərini təbliğ etmək, bu anlamda tarix şüurunu, siyasi şüurunu və ictimai-fəlsəfi şüurunu formalaşdırmaqda rolları əvəsizdir. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizə görə, milli kimliyini, milli fəlsəfəsini, milli mədəniyyətini dərindən anlamayan bir xalqın bəşəri və dini dəyərlər uğrunda mübarizəsi müəyyən anlamda əhəmiyyətsizdir.

Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimiz türkcülük/turançılıq və azərbaycançılıq ideyaları ilə bağlı bəzən fərqli düşüncələrə sahib olsalar da, ümumilikdə dünyagörüşün bütövlüyü baxımından bir-birlərini tamamlamışlar. Hər halda onlardan bəzilərinin azərbaycançılıqdan çox turançılığa önəm verməsinin əsas səbəblərdən biri irançılıq ideyasına qarşı turançılığı daha əsaslı, tutarlı ideal olaraq görmələri idi. Eyni zamanda, turançıların fikrincə, XIX əsrdə olduğu kimi XX əsrdə də irançılıq oyununa düşərək farsçılığı təbliğ edən sapı özümüzədən olan baltalara, yəni “özümüzünkülər”ə (Əhməd Kəsrəvilər, Mahmud Əfşarlar, Həsən Tağızadələr və b.) qarşı mübarizədə də turançılıq daha əhəmiyyətli idi.

Bütün bunlarla yanaşı, milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfək-

kirlərimizin yaradıcılıqlarında müəyyən qədər dini-fəlsəfi məsələlər də olmuşdur. Xüsusilə də, onların dini məsələyə baxışlarında milli kimliyin, eləcə də millətlərin haqq və hüquqlarının Qurani-Kərimdə hansı formada öz əksini tapması əsas mövzulardan biri olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısında İslam dininə, islam fəlsəfəsinə münasibət də Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində bu məsələ bütün mütəfəkkirlər üçün önəmli olmuş, zaman-zaman öz münasibətlərini ifadə etmişlər. Ancaq Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında islamçılıq, islam fəlsəfəsi, o cümlədən islam şiəçiliyindən çıxış edənlər arasında Əllamə Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Əbülqasim əl-Xoyi, Əbdülhüseyn əl-Əmini və başqaları olmuşdur.

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik fəlsəfəsi

Qacarların hakimiyyəti zamanı “maarifçiliyin ilk atası” hesab olunan, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Həsən Rüşdiyyə (1851-1944) 1883-cü ildə İrəvanda yaşayan qardaşı Mirzə Əlinin köməyi ilə yerli müsəlmanlar üçün müasir tipli dünyavi ilk üsuli-cədid məktəbini açır. Onun pedaqoji fəaliyyətə məhz İrəvanda başlaması təsadüfi deyildi. XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazda başlanmış maarif intibahı Azərbaycanın güneyindəki ziyalıların da diqqətini cəlb etmişdi. Uğurlu pedaqoji fəaliyyətinə baxmayaraq Mirzə Həsən Rüşdiyyə İrəvanda çox qalmır. O, 1887-ci ildə təcrübəli müəllim olaraq Təbrizə qayıtmış və “Dəbistan”, “Mədrəseyi-Rüşdiyyə” adlı ilk üsuli-cədid məktəblərinin, ya da yeni üsullu dünyavi məktəblərin əsasını qoymuşdur.

Pərvanə Məmmədli yazır ki, Rüşdiyyənin təlim metodlarının İslami prinsiplərə uyğun gəlmədiyini iddia edən din xadimləri “Mədrəseyi-Rüşdiyyə”ni bağlamaq əmrini vermiş, o, yalnız 1893-cü ildə məktəbi Nəsrəddin şah Qacarin oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi Müzəffərəddin xanın şərəfinə “Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə” qoymaqla bərpa edə bilmişdir. Rüşdiyyənin açdığı yeni üsullu məktəbin ən böyük əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, burada tədris təlimi Türk dilində aparılırdı.

Bəzi tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Güney Azərbaycanın məktəb tarixində "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə" Səfəvilər dövründən sonra ana dilində olan ilk türk dilli məktəb idi (Məmmədli 2015, 13).

Qeyd edək ki, M.Tərbiyə, Əhməd Müdərriş, Hüseyn Kamal Təbibzadə və başqaları 200-dən çox şagirdin təhsil aldığı məktəbin müəllimləri olmuşlar. Lakin yenə də narazı qalan din xadimləri Rüşdiyyədən əl çəkməyib onu öldürməyə, məktəblərini isə bağlamağa çalışırdılar və ona qarşı fətva verildilər.

1894-cü ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə özünün ilk "Vətən dili" adlı kitabını Təbrizdə çap etdirmişdir. "Vətən dili" Türk dili (Azərbaycan) üzrə səs üsulu əsasında tərtib edilərək Güney Azərbaycanda çap edilmiş ilk əlifba dərsliyi idi. "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə"də tədris olunan ana dili dərsləri məhz Rüşdiyyənin özünün ilk "Vətən dili" kitabı üzrə aparılırdı. Sadə və aydın dildə yazılan bu dərslik onu qavramaqda məktəblilər üçün heç bir çətinlik yaratmır və sövti (səs) üsulu ilə ərəb əlifbasının öyrənilməsinə xeyli asanlaşdırırdı (Hüseyni 2001, 15).

Həsən Rüşdiyyə 1897-ci ilədək Təbrizdə yeni üsulda doqquz məktəb açsa da şah üsuli-idarəsi və mürtəce ruhanilər onu incitmiş, açdığı məktəbləri gah bağlamış, gah da qarət etmiş və digər müxtəlif vasitələrlə ona ciddi təzyiqlər göstərmişlər. Bu fitnəkar qəsdlər zamanı məktəblilərdən ölənlər və yaralananlar da olmuş, Rüşdiyyə özü də bir neçə dəfə ağır yaralanmışdı.

Tarixə Rüşdiyyə məktəbləri adı ilə düşmüş həmin təhsil ocaqlarının tədris planına nəzər saldıqda, buraya türk (Azərbaycan), fars, fransız dilləri, sərf-nəhv, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika və digər fənlərin daxil edildiyini görmək olar. İranda sxolastik tədris üsuluna zidd olan, tədris işinin sövti üsul ilə aparıldığı bu məktəblərin şah üsuli-idarəsi və mürtəce ruhanilər tərəfindən dəfələrlə bağlanmasına baxmayaraq Rüşdiyyə məktəbləri XIX əsrin sonlarında XX əvvəllərində Qacarlarda yeni tədris üsulunun yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblər Səfəvilər dövründən sonra Cənubi Azərbaycanda ana dilimizdə açılan ilk milli məktəb idi. Bəlkə elə buna görə bu təhsil ocaq-

larına "Rüşdiyyəyi-Milli" məktəbi də deyilirdi (Cekli və Paşazadə 2010, 200-201).

1896-cı ildə taxta çıxan Müzəffərəddin şah Mirzə Əli xan Əminəddövləni sədri əzəm (Baş nazir) təyin etdi. Əminəddövlə Azərbaycan hakimi olduğu zaman Rüşdiyyənin gördüyü işləri təqdir və müdafiə edirdi. Onun Tehrana çağırılması Təbriz mürtəcelərinin Rüşdiyyəyə qarşı olan fitnəkar hücumlarını daha da alovlandırdı. Bu sıxıntılı günlərdə Rüşdiyyə yenə də Əminəddövlə tərəfindən müdafiə olundu. Sədri əzəm onu Müzəffərəddin şahın əmri ilə Tehrandə üsuli-cədid məktəbi açmağa dəvət etdi. Bu dəvət ilə Rüşdiyyə apardığı maarifçilik mücadiləsinin yeni mərhələsinə qədəm qoydu (Cekli və Paşazadə 2010, 201-202).

Tehrandə hökumətin köməkliyi ilə həm paytaxtda, həm də bir sıra böyük şəhərlərdə yalnız oğlanlar deyil, qızlar üçün də "Rüşdiyyə" məktəblərini açmağa başlayır. Bu baxımdan Rüşdiyyənin ən böyük xidmətlərindən biri də qadın azadlığı və qadın təhsili uğrunda mübarizə aparıb qızlar məktəbi açması, korlar üçün yeni oxumaq üsulu ixtira edib, onlar üçün də məktəb təsis etməsi idi.

1898-ci ildə təşkil edilən Maarif Əncüməni və Ali Maarif Şurası yaradıcılarından olan Rüşdiyyənin tədris metodu artıq özünü doğrultmuşdu. İranda açılan bütün üsuli-cədid məktəbləri bu metodla işləməyə üstünlük verirdi. Lakin bir qədər sonra Tehrandə açdığı yeni üsullu məktəblərin sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməmişdir.

1898-ci ilin iyul ayında yeni maarifçi hərəkatın hamisi olan Əminəddövlə sədri əzəm vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Bu hadisə Rüşdiyyə və digər maarifpərvər ziyalıların vəziyyətini pisləşdirdi. Əgər əvvəllər fitnəkar qüvvələr mürtəce ruhanilərdən ibarət idisə, indi onlara saray məmurları da qoşulmuşdu. Bu təhlükəli vəziyyətdən qurtulmaq üçün Rüşdiyyə vətəni tərk edib, 1900-cü ildə Məkkə, Şam şəhərlərinə, Misirə və Qafqaza üz tutmuşdur.

Demokratik xalq hərəkatı gücləndiyi vaxtlarda isə Rüşdiyyə doğma Təbrizə qayıdıb, Şeşgilan məhəlləsində yenidən məktəb açmağa müvəffəq olmuşdur. Daha sonra Tehrandə da yenidən "Rüşdiyyə" məktəbini açmış, "Əncüməni tənvihi əfkar" cəmiyyəti yaratmış "Vətən

dili", "Ana dili" və digər adlarla ilk əlifba dərsliklərini yazıb nəşr etdirmişdir (Məmmədli 2015, 15).

1902-1903-cü illərdə o, Tehrandə nəşr etdirdiyi "Məktəb" və "Tehran" qəzetlərində maarifçilik ideyaları, elmi-metodik tövsiyə və təlim üsulu barədə məqalələr yazır, eyni zamanda şah üsuli-idarəsini ifşa edirdi. Mürtəce mütləqiyyət rejiminə qarşı çıxaraq radikal mövqe nümayiş etdirməsi onun həbsi və Xorasan əyalətinə sürgün olunması ilə nəticələnmişdir (Seyidov 2013, 188).

Cənubi Azərbaycandakı Milli demokratik hərəkatı dövründə Tehrana qayıdıb, 1905/11-ci illərdə ictimai və elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məşrutə hərəkarı dövründə o, Tehrandə yeni "Rüşdiyyə" məktəbini açmış, "Əncüməni tənviəri əfkar" təşkilatını yaratmış, daha sonralar "Məktəb" və "Tehran" qəzetlərinin təsisçisi və əsas yazarlarından olmuşdur. O, 1944-cü ildə, 93 yaşında Qum şəhərində vəfat etmişdir.

Rüşdiyyə türk və fars dillərində 27 kitab yazmışdı. Bunların içərisində dərsliklər çoxluq təşkil edirdi. O, türk və fars dillərində didaktik üslubda yazdığı "Bədayət ət-təlim", "Kifayət ət-təlim", "Nəhayət ət-təlim", "Təkmelət əs-sərf", "Ana dili", "Əlifbaya-Ruşdiyyə", "Usuli-əqaid və ya ittihadı-bəşər", "Ana dili", "Əlifbaya-Ruşdiyyə", "Üsuli-əqaid və ya ittihadı-bəşər" və digər əsərlərin müəllifidir.

XX əsrdə yaşamış milli maarifçilərimiz arasında Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban (1885-1969) da vardır. Urmiyada anadan olan Bağçaban İrəvanda, Mərənddə, Təbrizdə, Şirazda, Tehrandə və başqa şəhərlərdə pedaqoq-maarifçi kimi tanınmışdır (Əkbərov 2013, 189-191). 1923-cü ildə Təbrizdə ilk dəfə "uşaqlar bağçası" açan, daha sonra "Müəllimlər ittifaqı"nı təsis edən Bağçaban Tehrandə müəllimlərə məxsus aylıq "Dil" dərgisini də nəşr etməyə başlamışdır. O, bu dərgidə müəllimlərin hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, milli maarifçiliklə də məşğul olmuşdur. Məsələn, o, qəzetin ilk sayında "Dil" nəşriyyəsinin baş məqaləsi"ndə yazırdı: "Mürtəcelər və xainlər öz məkirli düşüncələrini yayaraq Azərbaycanın azadlıqsevər xalqını ləkələməklə Səttar xanların, Xiyabanilərin ocağını kor etmək istəyirlər.

Onlar sonsuza qədər parlamenti, dövləti bir ovuc talançıların və oğruların meydanına çevirmək istəyirlər. Biz bu vasitə ilə hər bir sinif yaxud təbəqədən olan mürtəce və xainlərin əməllərinə dərinədən nifrət edirik. Bu hərəkatı və ondan yaranan milli məclisi ümum İran xalqına təbrik deyirik. Son olaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan məsələsi azərbaycanlıların özləri tərəfindən həll olunmalıdır. Onlar ki, bu müqəddəs işdə təhdid və qorxu ilə əcnəbilərin müdaxilə etməsini istəyir və bu yolla lillənmiş sudan balıq tutmaq fikrində olduqlarını bəyan edirlər. Demək qardaş qırğını salmaqla bu altı min illik ölkə tarixini dağıtmaqla İran məşrutə inqilabına xəyanət edirlər. Bunlar İranın azadlıq və xoşbəxtliyinin düşmənləri sayılır" (Bağçaban 1945).

Bağçabanın yaradıcılığında da əsas yeri milli maarifçilik tutmuşdur. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində M.Ə.Sabirin azadlıq ruhu ilə dolu olan şeirlərinin təsiri altında olmuş, onun milli maarifçiliyindən ilham almışdır. O öz feleyetonlarında xalqa fırlıdaq gələn vaizləri, mollaları, mərsiyəxanları, ayanları və başqalarını M.Ə. Sabir kimi tənqid etmişdir. Məsələn, Bağçaban vaizin dilindən onun xalqa necə hiylə gəlməsini belə anlatmışdır:

*Xalqa vəz eyləyirəm hiyləvi-əfsanə ilə,
Möhtərəm ayları ətrafıma xalqi yığaram.
Bağlaram yaxşıca təqlid ipinə onları mən,
Mən hara noxtalı olsam, onları noxtalaram*
(Bağçaban 1983, 132).

Eyni zamanda, o, molla və mərsiyəxanın dillərindən onların xalqa necə hiylə gəlmələrini də təsvir etməyə çalışmışdır. Bağçaban molların dilindən yazırdı:

*Gündə bir övrətə mən on kərə kəbin kəsəram,
Hərəsindən onların altıca şahi alaram.
Hey Qurandan, namazından, nəzrindən yetişir,
Xərcələram gen boluna, saqqalı əlvən boyaram.*

Daha sonra o, mərsiyəxanın dilindən yazırdı:

*Başlaram şur ilə şəhnəzi səri-minbərdə,
Hey "ağam vay" deyərəm, qışqıraram, bağıraram*

*Hər əda etməli olsam, bu sözün müxtəşəri,
Ümmətin pulun alıb gözlərini isladaram
(Bağçaban 1983, 133).*

O, “Molla və hörümçək” şeirində də diqqəti mollaların ikiüzlülyünə, xalqa necə hiylə gəlməsinə yönəltməyə çalışmışdır. Bir sözlə, Bağçaban mollaların əsil “fəlsəfəsi”ni ortaya qoymaq üçün hörümçəyə nəsihət verən mollaların əsil məqsədini ifşa etmişdir. Belə ki, hörümçəyi milçəkləri öldürməmək üçün dinə imana səsləyən mollalara axırda verilən cavab çox düşündürücüdür (*Bağçaban 1983, 136*).

Bağçaban görə, yeni dövrdə insanların maariflənməsi nəticəsində İslam dinin əsil mahiyyətinin xalq tərəfindən anlaşılması, sünni-şiə məsələsinin ortadan qalxması mollalara əl vermir. Ona görə də mollalar hər cür vasitələrə əl ataraq milli-dini birlik adı altında əllərindən çıxan tərəfdarlarını geri qazanmağa çalışırdılar.

Milli maarifçilərimizdən qacarlar nəslindən olan İrac Mirzənin (1874-1925) əsərlərində daha çox vətənpərvərlik özünü göstərir. Onun vətənpərvərliyinin əsasında millətinin övladlarının maariflənməsi dayanırdı. Mirzə hesab edirdi ki, millətin əsas bələsi cəhalət və nadanlıqdır. O, yazırdı:

*Cəhlini bil ki, silərdim bu elin,
Yoxdur imkan, heyfi olsun ki, çətin;
Yazdığım yaxşı-pisi kaş ki, bütün,
Vaxt ola mən köçürürəm millət üçün
(Mirzə 1983, 199).*

İrac Mirzənin yaradıcılığında “Arifə” məktub (Arif Qəzvini nəzərdə tutulur) poeması da xüsusi yer tutur. Poemada polkovnik Məhəmməd Tağı xanın başçılığı ilə Xorasanda baş vermiş xalq üsyanı təsvir olunmuşdur. Bununla bağlı Qulamrza Səbri Təbrizi yazırdı: “Üsyanın təşkilatçısı ilə yaxın dost olan İrac Mirzə bu hadisə fonunda İran siyasi həyatının acı, kədərli mənzərəsini əks etdirmişdir. Şair belə qənaətə gəlir ki, üsyanın məğlub olmasında xalqın savadsızlığı və fəaliyyətsizliyi mühüm rol oynamışdır. Bunun da səbəbkarı dövlet, məscidlərdir və müsəlman fanatikləridir. O, xüsusilə din xadimlərinin xalqı əsarətdə saxla-

maq üçün dəridən-qabıqdan çıxdıqlarını satirik bir dillə təsvir edir”(Təbrizi 2006, 28-29).

İ.Mirzənin yaradıcılığında qadın problemi də mühüm yer tutmuşdur. O, qadınların şəriətlə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının, onların əşya kimi alınıb-satılmasını, rəyi soruşulmadan ərə verilməsini, çadraya büründürülməsini tənqid etmişdir. Mirzə qadınları öz hüquqları uğrunda ayağa qalxmağa çağırırdı (Mirzə 1983, 198).

Təbrizdə anadan olan Məmmədəli Manafzadə Sabit (1888-1940) Məşrutə hərəkatı dövründə “Şəkər” qəzetini nəşr etdirmişdi. Hərəkat məğlub olduqdan sonra Bakıya gələn Manafzadə “İttihad” məktəbində müəllim işləmişdir. O, daha sonra bir neçə il Aşqabadda müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, 1924-cü ildə yenidən Bakıya qayıtmışdır. O, ömrünün son illərini də Aşqabadda yaşamışdır (Əhməd 2013, 197-208).

Sabit hesab edirdi ki, riyakar din xadimləri məktəbə, maarifə mənfi münasibət bəsləməklə cəmiyyətə böyük zərbə vurular. Bu baxımdan digər maarifçilər kimi, o da müsəlman xalqlarının oyanışına və tərəqqisinə çalışmışdır. Sabit yazırdı:

*İslam ölkəsində görüyəm bu hal,
Kilki-xəyalə yazdıracaq bir uzun məqal.
Caham əlində cəhlin o qüvvətli təşnəsi,
Daim edər məişəti-islami payimal.
Zahid deyir ki, sifeyi dünyadan əl çəkin,
Lazım deyil cahanda müsəlmana mülki-mal
(Əhməd 2013, 201).*

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri yaradıcılığında türklüyün və azərbaycanlılığın şovinst irançılar tərəfindən aşağılanmasına etiraz edərək yalnız müdafiə olunmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda, Azərbaycan türklərinin milli haqlarının bərpasını kəskin bir dillə qacarlar və pəhləvilər hakimiyyətlərindən tələb etmişdir. Şübhəsiz, onun qacarlarla pəhləvilərdən tələbləri arasında xeyli dərəcə fərq vardır. Çünki, onlardan biri, yəni qacarlar türklüyünü unutdurlub farslaşmağa-iranlılaşmağa üz qoyduğu halda, pəhləvilər türklərin bütün varlığını inkar edərək onu assimilyasiya can atan ifrat irqçi bir rejim idi. O, hər şeydən əvvəl anlayır-

dı ki, qacarlar dövlətini Türk sülaləsi idarə etsə də, faktiki olaraq burada daha çox əzilənlər və cəhalətin qurbanı olanlar yenə də türklərdir. Üstəlik, qacarlar dövlətinin başında dayananların çoxu türklüyü gerilik, vəhşilik kimi başa düşüb, Türk dilində danışmağı belə özlərinə eyib hesab edirlər (Şəbüstəri 2004, 44). Milli ruhlu şeirləri ilə Möcüz qacarların başında duranlara sərt bir formada türklüklərini xatırladır, onları qəflət yuxusundan oyadaraq türklüyə – türk kimliyinə, türk dilinə, türk mədəniyyətinə arxa çevirməkdənsə, ona dayaq olmağa, ölkəni, o cümlədən hər vaxt Türklüyün məbədgahı olmuş Azərbaycanı bərhad haldan abad hala gətirməyə çağırırdı (Şəbüstəri 2004, 85).

O, hesab etsə də ki, “zülmkar” qacarların ağalığına son verilib onun yerinə “mütərəqqi”, “cümhuriyyətçi” Rza Pəhləvinin gəlməsi ilə ölkədə qayda-qanun, ədalət bərqərar olacaq ancaq çox keçmədən hər şey öz çıpaqlığı ilə ortaya çıxdı. Belə ki, “mütərəqqi” Rza Pəhləvi qacarların son dövründəki haqsızlığa, ədalətsizliyə aryançı irqçiliyi də əlavə etməklə daha böyük fəlakətlərin əsasını qoymuşdur. Belə ki, ölkədə “tək İran milləti” yaratmaq istəyən Rza Pəhləvinin özünü fars - “Pəhləvi” adlandıraraq türklərə qarşı apardığı irqçilik siyasəti Əhməd şahın dövründəki haqsızlığı, özbaşnalığı belə kölgədə qoymuşdur. Şübhəsiz, bunun daha ağırlı olduğunu dərindən anlayan Şəbüstəri üçün bunu dilə gətirməmək mümkün deyildi (Şəbüstəri 2004, 49).

Başqa bir şeirində isə Şəbüstəri yazırdı ki, dünənə qədər Cümhuriyyətdən danışan Rza şahlıq həvəsinə düşərək taxta oturmaqla Əhməd şahdan də betər şəkildə zorakılıq üsullarına əl atmaqdadır. Əhməd şahın “qalın qafalığı” üzündən qacarların hakimiyyətinə son qoyulduğuna, onun yerinə keçən pəhləvilərin də ingilislərin ariyançılıq ideologiyası ilə bir tərəfdən din-imandan uzaqlaşmış o biri tərəfdən də türklərə divan tutmasını Şəbüstəri həzm edə bilmirdi (Şəbüstəri 2004, 70).

Möcüz hesab edirdi ki, Qərb millətlərinin oyanması və tərəqqi etməsinin əsasında isə onların din ilə dövləti, dini elmlərlə dünyəvi elmləri bir-birindən ayırması, xüsusilə dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə mühüm yer verməsi həlledici rol oynamışdır. Dünyəvi elmləri öy-

rənməklə Qərb millətləri bir çox sahələrdə kəşflər və ixtiralar etmiş, bununla da cəhalət və nadanlıqdan birdəfəlik qurtulmuşlar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Şərqi millətləri, xüsusilə, İslam Şərqi ölkələri bundan nəinki nəticə çıxarmış, üstəlik elmi kəşfləri, ixtiraları şeytan əməli adlandıraraq cəhalət və nadanlıq, dini xurafat və dini mövhumatı bir az da artırmışlar (Şəbüstəri 2004, 24).

Onun fikrincə, bir millət o vaxt tərəqqi edər ki, mədəniyyətini, etiqadını, adət-ənənələrini düzgün qavrasın. Ancaq müsəlman xalqlar bütün bunları dərk etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmalı, yəni oyanmalı və cəhalətə birdəfəlik son qoymalıdır. Şəbüstəriyə görə, əgər müsəlman xalqları vaxtında ayılmasa inkişaf etmiş “ləməzhəblər” – Qərb millətləri ondan geridə qalan millətləri, o cümlədən müsəlman xalqlarını öz müstəmləkələrinə çevirəcəkdir (Şəbüstəri 2004, 39).

O, “Ustad” şeirində də göstərirdi ki, “ləməzhəb” qərblilər, o cümlədən ingilislər ustalarına qulaq asaraq onlardan öyrənərək cəhalətin daşını birdəfəlik atdılar. Üstəlik, qərblilər müəllimləri sayəsində tərəqqi edərək nəinki Avropada, eyni zamanda, müsəlman ölkələrində də ağalığa etməyə başladılar (Şəbüstəri 2004, 65). O, doğru yazırdı ki, başqa millətlər varislərinə elm miras qoyduqları halda hələ də müsəlman xalqlarının mirası kəfən və cənnətdir (Şəbüstəri 2004, 66).

Bizcə, Şəbüstəri nə qədər rus bolşevizminə, Sovet Rusiyasına rəğbət bəsləsə də ümumilikdə onlara tam bağlılığını söyləmək mümkün deyil. Hər halda Şəbüstəri milli ruhlu ziyalı olduğu, türklüyünü daha dərindən dərk etdiyi üçün onun rus bolşevizminə axıra qədər inam bəsləməsi inandırıcı görünmürdü.

Möcüz yaradıcılığında islamın bəzi dini ayin və mərasimlərinə də toxunmuş, bu məsələdə nöqsanları göstərməyə çalışmışdı. Məsələn, o hesab edirdi ki, müsəlmanların orucluq bayramı heç də islamın ruhuna, qayda-qanunlarına uyğun həyata keçirilmir. Onun fikrincə, buna səbəblərdən biri orucluğun əsl mahiyyəti və mənası barədə əksər müsəlmanların xəbərsizliyi, digər isə yalançı ruhanilərin və mollaların bu mərasimdən sui-istifadə etməsidir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, oruculuq müsəlmanların xeyir və bərəkətinə, ruhi və maddi cəhətdən sağlamlaşmağına xidmət etməli olduğu halda yalançı ruhanilərin və əksər müsəlmanların cahilliyi səbəbindən başqa mənalara yozulur (Şəbüstəri 2004, 112).

Möcüz hesab edirdi ki, müsəlmanlar məhərrəmlik mərasimində İmam Hüseyini (ə) layiqincə yad etmirlər. Belə ki, İmam Hüseyin (ə) Kərbəladə düşmənlə mərdanə cəng etdiyi, ləyaqətlə şəhadətə qovuşduğu halda özünü onu davamçıları hesab edənlərin əksər qismi öz başını yarıb, bədəninə zəncir vurmağı qəhrəmanlıq hesab edirlər. Halbuki, onlar imamı deyil, öz pərişan vəziyyətlərini düşünüb ağlamalıdır.

Möcüzə görə, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtarmaq, despotik hökmdarlar və ikiüzlü din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə başını yarmaqla və yaxud bədəninə zəncir vurmaqla cənnətə gedəcəyinə ümid etməsi nadanlıqdır. Çünki, imam yolunda başını yarıb canını ona qurban verməyə hazır olduqlarını deyənlərin əksəriyyəti Hərməloni, ya da Şimrü görsələr fikirlərindən dönəcəklər (Şəbüstəri 2004, 94).

Təbriz şəhərində anadan olan Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyətin (1877-1940) ən dəyərli əsər olan “Danışməndanı Azərbaycan” kitabında Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixi ilə yanaşı, onun dünyagörüşü də öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, o, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinə aid mütəfəkkirlərdən bəhs edərkən öz fikirlərini də ifadə etməyə çalışmışdır. Ən əsas məsələ isə odur ki, Tərbiyət Azərbaycanı da, onun mütəfəkkirlərini də bir bütün kimi görmüş və tədqiq etmişdir. Bununla bağlı fil.ü.e.d. Rəhim Əliyev yazır: “Alimin cənublu və şimalı Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatını bütöv gördüyünü və bildiyini onun “Qüdsi Abbasquluğa” Bakıxanov, “Seyid Əzim Şirvani”, “Qasım bəy Zakir”, “MİR Möhsün Nəvvab” kimi məqalələrindən görmək olur” (Əliyev 2013, 274).

Doğrudan da, M.Tərbiyət «Danışməndanı-Azərbaycan» kitabında ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşamış əksər Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərini vahid çatı altına toplamağa çalışmış, onlar haqqında dəyərli bilgiler vermişdi. Hətta, bəzən o, Azər-

baycana, türklüyə bağlılığı şübhə doğuran mütəfəkkirlərlə bağlı da öz fikirini bildirməyə çalışmışdır. Məsələn, Tərbiyət bu əsərində Zərdüşti və zərdüştlüklə bağlı fikirlərini özünəməxsus şəkildə təqdim etmişdir. O, Zərdüşti bir tərəfdən Azərbaycan alimləri sırasına aid etsə də onu farsların peyğəmbəri adlandırmışdır. Tərbiyət yazırdı: “Zərdüşt – Azərbaycanın ən məşhur şəxsiyyətlərindən məzdek dininin əsasını qoyan və Avestanın ən qədim hissəsinin müəllifidir. Şərq və Qərb tədqiqatçıları farsların bu peyğəmbəri haqqında bir çox kitablar və risalələr yazmışlar” (Tərbiyət 1987, 151). Tərbiyətin fikirlərindən belə çıxır ki, Zərdüşt Azərbaycanın məşhur şəxsiyyəti olsa da ancaq farsların peyğəmbəri olmuşdur. Tərbiyət fikirini əsaslandırmaq üçün Əbu Reyhan Biruniyə müraciət etmişdir. Biruni Zərdüştün vətəni və etnik mənşəyi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər söyləmiş və ən sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, Zərdüşt Azərbaycandan olmuşdur (Tərbiyət 1987, 153). Tərbiyət də Biruninin ziddiyyətli fikirlərinə istinad edərək Zərdüştün vətəni olaraq Azərbaycanı görməklə yanaşı onu farsların peyğəmbəri adlandırmışdır.

Tərbiyət adı çəkilən əsərində Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixi ilə bağlı olan X, XI əsrlərdə yaşamış filosof-mütəfəkkir Əbüllhəsən Bəhmənyar haqqında da geniş məlumat vermişdir. Tərbiyət onun haqqında yazırdı: “Mövlana Bəhmənyar fəlsəfənin çətin və mürəkkəb məsələləri haqqında bəhs etməyə, tədqiqat aparıb fikir söyləməyə böyük maraq göstərmiş, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə məsələlərinin həllinə və hikmət sirlərinin aydınlaşdırılmasına həsr etmişdir. Bu iki məşhur alim, yəni Əbu Əli ibn Sina və Bəhmənyar arasında bir çox fəlsəfi suallar haqqında yazılı mübahisələr olmuş və Əbu Əli ibn Sina bu suallara cavab vermişdir” (Tərbiyət 1987, 52).

O, Bəhmənyarla bağlı daha sonra yazırdı ki, onun haqqında bir çox müəlliflər yazmış, onun yalnız Azərbaycanın deyil, Şərq dünyasının böyük mütəfəkkiri olduğunu göstərmişlər.

Tərbiyət XII əsrdə yaşamış Eynülqüzzat Miyanəci haqqında isə yazırdı ki, o, Şeyx Həmid Qəzali ilə dost olmuş, onunla məktublaşmışdır: “Eynülqüzzatın əsərlərindən biri “Zübdətül-həqaiq fi kəşfi id-dəqaiq” (“incə məfkurələri kəşf etməkdə ən aydın həqiqətlər”) əsəridir ki, “Təm-

hidat” (“Müqəddimlər”) adı ilə də məşhur olmuş və on hissədən ibarətdir. Bu əsər yüksək səviyyəli və incə məzmunlu əsər olaraq onda bir sıra həyəcanlı rübailər vardır” (Tərbiyə 1987, 185).

O, XIV əsrdə yaşamış Əbdülqadir Kəmaləddin Marağayidən bəhs edərkən daha çox onun Quranın bilici olmasına, musiqini dərinləndirən bilməsinə, xəttatlıq qabiliyyətinə və fəlsəfi biliyinə nəzər yetirmişdir: “O, öz zövq və istedadına görə riyaziyyat və musiqi elmlərinə digər elmlərdən artıq rəğbət göstərmiş, müasir alimlər və müəlliflərin bu sahədəki əsərlərini mütalib etmiş, bu elmlərin incəliklərini tamamilə öyrəndikdən sonra bir çox əsərləri tərcümə etmiş və bir sıra sərbəlləşmə əsərlər yazmışdır. Kəmaləddin musiqi sahəsində nəzəri məsələlərlə praktikanı birləşdirmiş, mahnı və nəğmələrin tərkibi və səslərin uyğunlaşması haqqında tədqiqat aparmış, bu sahədə böyük müvəffəqiyyət əldə edərək, bir sıra yeni mahnılar düzəltmişdir” (Tərbiyə 1987, 88-89).

X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində yaşamış Məhəmməd Babakuhi Bakuvü haqqında da məlumat verən Tərbiyəyə görə, o, təsəvvüf təriqəti alimlərindən və çox hədis bilən şəxslərdən olmuş, bu təriqət haqqında çoxlu hekayələr toplamışdır: “Mövlana Əbu Abdullah ibn Bakuvü hicri qəməri V (XI) əsrin məşhur ariflərindən olmuş və Nişaburda İmam Qəşiri və Şəeyx Əbu Səidlə görüşmüşdür. O, Şirazın yaxınlığında bir mağarada güşənişin olmuşdur ki, indi bu mağara onun məqbərəsidir. Onun məclisində bir çox təriqət başçıları, alimlər və ariflər iştirak edirdilər” (Tərbiyə 1987, 185).

Tərbiyəyə görə, Mahmud Şəbüstəri də həqiqət yolçularının Kəbəsi, dinin səadəti, fəxri olaraq Azərbaycanın məşhur ariflərindən biri olmuşdur. O, yazırdı ki, Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş, bir çox alimlər və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Ona görə, Şəbüstərinin ən məşhur əsəri hesab olunan “Gülşəni-raz” məsnəvisi Əmir Hüseynin suallarına cavab olaraq yazılmışdır: “Gülşəni-raz” əsəri olduqca səlis və rəvan dildə yazılmış, hamının hüsn-rəğbət ilə qarşılanmışdır. Bu əsər dönə-dönə Təbrizdə, Tehrandə və Hindistanda çap edilmiş, ariflər və alimlər ona izahlar və nəzirələr yazmışlar” (Tərbiyə 1987, 194).

O, hürufliyin banisi Fəzlullah Nəimi haqqında isə yazırdı ki, təsəvvüf təriqətinin böyük şeyxlərindən olan Nəimi bir sıra nadir elmlərdə, təsəvvüfdə və hikmətdə yüksək rütbəyə çatmışdır. Tərbiyə yazırdı: “Şah Fəzlullahın ölümündən sonra onun fikirləri və təriqəti bütün islam aləminə yayılmışdır. Əl-Əliyül-əla, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqaları kimi onun canişinləri və naibləri Anadoluya qaçmış, Bəktəşilərin təkyələrinə və xanəqahlarına yol tapıb, bəktəşi təriqətinin əvəzinə hürufu təriqətini təbliğ etməyə başlamışlar. Bəktəşilər sadələşmə, dərin bilik sahibi olmadıqlarına görə hürufilərin fikirlərini qəbul etmişlər. Bu yolda bir çox qanlar tökülmüş və faciəli hadisələr baş vermişdir” (Tərbiyə 1987, 246-247).

Tərbiyə şair-filosof Nizami Gəncəvi haqqında isə yazırdı ki, o, Azərbaycanın ən böyük söz ustası və mütəfəkkiridir. Tərbiyə Nizami Gəncəvinin “Beşliyi”i haqqında qısa icmallar verdikdən sonra yazırdı: “Nizami Gəncəvi həm aşiqanə, həm də həmasi şeirdə misilsiz usta olmuş, döyüş meydanına, eləcə də şənlik məclisinə uyğun olan sözlər və ifadələr işlətməkdə incə və zövqə yatan təşəbbüskar, bədii, mənalı, məzmunlu, gözəl və zövq verən istiarələr, təşbihlər yaratmaqda, hadisələri, eləcə də təbiət mənzərələrini öz incəlikləri ilə təsvir etməkdə həddən artıq məharətli olmuşdur. buna görə ki, bu gəncəli şair bütün ədəbiyyatşünasların hüsn-rəğbətini cəlb etmiş, onun yaradıcılığında iqtibas edən söz ustaları istisnasız olaraq Nizami adını böyük hörmətlə dilə gətirmiş və onu tərifləmişlər” (Tərbiyə 1987, 260).

Əsərində Xaqani Şirvanidən də bəhs edən Tərbiyə yazırdı ki, o, öz dövrünün ədiblərindən fərqli olaraq əsrindəki elmlərin bir çoxunda, xüsusilə, fəlsəfə, heyət, nücum və musiqidə dərin bilik sahibi olmuşdur: “Buna görə də o, şeirlərində bu elmlərə aid ifadələr işlətməmişdir. Xaqani tarixi və qədim hadisələr, xəbərlər haqqında geniş məlumatlı olmuş, şeirlərində bu hadisələrə işarə etmişdir” (Tərbiyə 1987, 359).

XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizidən də bəhs edən Tərbiyəyə görə, Saibin külliyyatında hikmətli sözlər və məsələlərlə bəzənmiş bir sıra şeirlər vardır. O, yazırdı: “Saib hər şeiri vaxtında münasib və hər sözü yerinə müvafiq bir təzdə demiş, şeirlərinin çoxu zərbülməsələrlə ifadə edilmişdir. Onun bir çox sözləri və hikmətli ifa-

dələri zərbülməsəl kimi dillərdə gəzərək yayılmışdır. Lakin bir çox adam bilmədiklərinə görə, onları müəllifi məlum olmayan və xalq sözləri kimi bilirlər, halbuki, bu şeirlərin hamısı Saibin divanında vardır” (Tərbiyə 1987, 285).

Tərbiyə Səfəvilərdən, onun mütəfəkkirlərindən və dövlət xadimlərindən, xüsusi bir həvəslə bəhs etmişdir. Rəhim Əliyev hesab edir ki, Tərbiyə mənşə etibarilə Səfəvilər dönəmində yüksəlmiş feodal ailəsinə məxsus olduğu üçün həmin dövrə və Səvəfi xanədanına aid olanlara xüsusi rəğbət bəsləmişdir (Əliyev 2013, 281). Belə ki, O, Heydər Səfəvidən, Cüneyd Səfəvidən, Şah İsmayıl Xətayidən bəhs edərkən “qızılbaşlıq”ın da mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazırdı: “Sultan Heydər öz tərəfdarlarını digərlərindən fərqləndirmək üçün o zaman türk-mənlərin geydiyi araqçını on iki yarıqlı qırmızı taca çevirib, onu öz sülaləsinə məxsus olan papaq kimi elan etdi və bu papağı qoymaqla bu sülaləyə mənsub olan adamları digərlərindən fərqləndirdi. Sonralar bu papağı qoyanlar “qızılbaş” adı ilə mişhur oldular. Qızılbaş papağı geymək bir müddət davam etmişdir. Yeddi tayfa: Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Təklü, Zülqədər, Əfşar və Qacar tayfalarından təşkil olunmuş Şah İsmayılın qoşunun da on iki yarıqlı qırmızı heydəri papağı qoyub “qızılbaş” adlandılar” (Tərbiyə 1987, 321).

O, Şah İsmayıl Xətai haqqında da xüsusi ehtiramla bəhs etmişdir. Tərbiyə yazırdı ki, Xətai XVI əsrin ən böyük dövlət xadimlərindən biri olmaqla yanaşı, həmin yüzilliyin söz ustalarındandır: “O, Xətai, bəzən də İsmayıl təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeir deyərdi. Onun divanı və “Dəhnamə”, “Behcətül-əhrrar” (“Azad adamların sevinci”), “Nəsihətnamə”, “Mənaqibul -əsrar” adlı əsərləri vardır”(Tərbiyə 1987, 366).

Tərbiyə Mirzə Fətəli Axundzadədən bəhs edərkən onu həm qədim, həm müasir elmlərə yiyələnmiş, nitq və mübahisədə böyük bacarıq sahibi kimi qiymətləndirmişdi. O, yazırdı: “Axundzadə müsəlman xalqlarının vəziyyəti ilə dərindən tanış olmaq və onların geriqalma səbəblərini öyrənib tədqiq etmək üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, müasir Qərbi xalqlarının mədəniyyətini Şərqi xalqlarına aşılamaq, onların inkişafına şərait yaratmaq yolunda böyük səy göstər-

mişdir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinin özəyini bu mövzu təşkil etmişdir. O, fars, türk və ərəb dillərində yazdığı bütün əsərlərini müsəlman xalqlarına, onların adət, ənənə, əxlaq, mədəniyyət, ədəbiyyat, qanun və dövlət rejimlərinin tənqidinə həsr etmişdir” (Tərbiyə 1987, 29).

Ümumiyyətlə, M.Tərbiyə dünyagörüş baxımından dərin biliklərə sahib olmuş, yalnız Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri haqqında deyil, başqa xalqların alimləri haqqında da bilgiler verməyə çalışmışdır. Bircə, onun Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri ilə bağlı yazdıqları qiymətli məlumatlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Hər halda Tərbiyənin “Dənizməndani-Azərbaycan” əsərində qələmə aldığı elə Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri var ki, onlar haqqında ilk dəfə məlumat verilmişdir. Üstəlik, o, çox az tanınan Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri, ədibləri haqqında qısa ancaq əsas mahiyyəti ifadə edə biləcək qədər oxucuları məlumatlandırma bilmişdir.

Güney Azərbaycanda İslam fəlsəfəsi və islamçılıq

XX əsrin birinci yarısında İslam dininə, islam fəlsəfəsinə münasibət də Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri Əllamə Məhəmməd Hüseyin Təbatəbai, Əbülqasim əl-Xoyi, Əbdülhüseyin əl-Əmini və başqaları olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Türk ilahiyyatçı alimlərindən olan Seyid Əbülqasim əl-Xoyi hesab edirdi ki, hər bir həqiqi müsəlman, hətta hər bir həqiqətsevər insan Quranı oxuyub dərk etməyə və onun dərin sirlərindən agah olmağa səy etməlidir. O, yazırdı: “Çünki, Quran bəşəriyyəti haqqa hidayət edən və onların xoşbəxt həyatını təmin edən asimani kitabların ən sonuncusu və kamilidir. Quran hər şeyi açıq-aşkar bəyan edən, hamı üçün xeyirli olan İlahi nur mənbəyidir. Quran lüğət alimləri üçün ən böyük söz mənbəyi, qramatika alimləri üçün aşkar izahlar toplusu, fiqh alimləri üçün ən canlı şahid, filosofların axtardığı maarif, xətiblər üçün fəsahtli bəyan tərzləri, əxlaq alimləri üçün ən gözəl etik mənbə və dərslikdir. Bir sözlə, Quran alimlərin bütün sahələrdə apardıqları tədqiqatların tükənməz elm və bilik xəzinəsidir” (Quliyev 2019, 246).

Seyid Əbülqasimə görə, ictimai və siyasi elmlər, həyat və məişət qanunları, bəşəriyyətin ictimai idarəetmə üsulları Quranda hamının başa düşə biləcəyi bir tərzdə bəyan edilmişdir. Bu baxımdan Qurani-Kərimin mahiyyətini mürəkkəbləşdirib, xalqa anlaşılmaz şəkildə təqdim etmək doğru deyildir. Onun fikrincə, bir çox dini elmlər məhz bu asimani kitabdan bəhrələnmiş və zaman keçdikcə vahid məktəb kimi formalaşmağa başlamışdır (Quliyev 2019, 246-247). Xoyinin “əl-Bəyan fi təfsiri il-Quran” əsərinin girişində Qurani-Kərim üzərinə yazılmış bir çox təfsirlərin nöqsanlı olduğunu vurğulaması onun bu sahədə ensiklopedik biliyə malik olmasından xəbər verir. Ona görə, mövcud təfsirlərin çoxunda müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlar vardır (Əl-Xoyi 2016, 2).

Əl-Xoyi Quranın təfsiri ilə bağlı yazdığı əsərində aşağıdakı mövzuları ələ almışdır: “a) İstinad etdiyimiz mövzular bunlardan ibarətdir: - Quranın zahiri ayələri; - Quranın hamıya bəlli olan açıq-aşkar, sənəd baxımından mötəbər olan mütəvatir hədis və rəvayətlər; - Əhli-beyt (ə) tərəfindən nəql olunmuş hədislər; - Sağlam fitri əql. Çünki, əql xarici və batini dəlil hesab olunur. Belə ki, Peyğəmbər (s) və onun pak Əhli-beyti (ə) bizim üçün zahiri (xarici) dəlil hesab olunur. b) Adətən təfsir etmək istədiyimiz ayəni digər ayələrin məfhumu ilə izah etməyə çalışacağıq. Bir sözlə, Quranı dərk etmək üçün ilk növbədə, onun özündən istifadə etmişik. Eyni zamanda, təfsir etdiyimiz ayələrə dəlalət edən hədis və rəvayətlərdən də sübut və dəlil kimi istifadə etmişik” (Əl-Xoyi 2016, 3).

Əl-Xoyi kitabın “Quranın əzəməti qarşısında” adlanan birinci fəslində yazırdı ki, insan insan müvəqqəti, əql və qüdrət baxımdan məhdud və naqis varlıq olduğu halda, özünün elm və qüdrəti ilə hər şeyi əhatə edən mütləqiyyəti, hər şeyi yoxdan yaradan kamil bir varlığı dərk etməsi mübahisəlidir. Onun fikrincə, bu baxımdan insanın Quranın əsil mahiyyətini aydınlaşdırmağı özünün əqli yetərli olmadığı kimi, bunu kənarda da axtarmaq doğru deyil. O, yazırdı: “Quranın əzəmətini layiqincə bəyan etməyə qadir olan yalnız onun öz ayələri və bəşəriyyətin (həzrət peyğəmbər (s.)) vasitəsi ilə haqqa hidayət, habelə xoşbəxt həyatlarının təmin olunmalarının möcüzəsi ola bilər.

Bu asimani kitab əsrlər boyu bəşəriyyətin xoşbəxt həyat təminatçılığını və eyni zamanda onların üzərində olan rəhbərliyi öz öhdəsinə götürmüşdür” (Əl-Xoyi 2016, 4).

O, iddia edirdi ki, Quranın fəziləti haqqında nəyi isə söyləmək insanların bacarıq və qüdrətindən xaricedir. Onun fikrincə, bu işi yalnız Quranın özündə yaşayan, onunla hidayət olub başqalarını da hidayət edən Əhli-beytin və Quranın həqiqi mütəxəssislərin öhdəsinə buraxmaq lazımdır; Quranın əzəmət və fəzilətini dərk edən həqiqi şəxslər məhz onlardır (Əl-Xoyi 2016, 4-5). Xoyiyə görə, müsəlmanlar Quranı özləri üçün haqq və ədalət şüarı bilsəydilər bu gün çıxmaz vəziyyətə düşməz və gerilik içində olmaz, hər biri ali hədəflərinə çatır və bir daha haqq yoldan azmazdılar: “Amma təəssüflər olsun ki, müsəlmanlar Qurana arxa çevirib cahiliyyət dövrünün adət-ənənələrinə üz tutmuşlar. Onlar zəlalət bayrağı altına pənah aparmış və nəticədə din, əqidə, təriqət və s. bu kimi ixtilaflara düşər olmuşlar. Bu ixtilaflar günbəgün böyüyərək müxtəlif cərəyanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Biri digərini küfr və itaətsizlikdə təqsirləndirir, nahaq qanını tökür və var-dövlətini haqsız olaraq qarət edir. Onlar müxalif təriqətləri təhqir və tənqid etməyi, hətta lənət oxumağı belə özləri üçün ibadət sanır və bununla Allaha yaxınlaşmaq istəyirlər. Bütün bunların səbəbi isə bizə məlumdur. Qurandan uzaq düşmək, onu şəxsi rəy, yaxud müəyyən nəzərə əsaslanaraq təfsir etmək bütün fəsadların mənşəyidir” (Əl-Xoyi 2016, 7).

Quranı İslamın təməli və geniş həqiqət düzənliyi hesab edən Xoyiyə görə, müqəddəs kitab suyu tükənməyən dəniz, bulanmayan çeşmədir. Onun fikrincə, Quranın maarif və təlim prinsiplərinin əsasını bəşəri fitrət və təbii qanunlar təşkil edir ki, bu prinsiplər də sabit, dəyişilməz qanunlar üzərində qurulmuşdur.

O, kitabın “Quranın möcüzəsi” adlanan ikinci fəslində isə möcüzələrlə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, möcüzəyə lazım olan şərtlər peyğəmbərlik iddiası edən şəxsin bu əməlini yalnız öz risalətinin haqq olmasını sübuta yetirmək üçün həyata keçirməli, iddia etdiyi hər hansı bir şey əqli baxımdan qəbul edilməli, şəriət baxımından məqbul olmalı, göstərilən möcüzənin

iddia olunan məsələni təsdiq etməsi və bəşəriyyətə məlum olan elmi anlayışlar vasitəsi ilə həyata keçirilməmlidir. Ona görə, bu baxımdan sehribaz və cadugərlərin müxtəlif elm və fənlərə yiyələnərək gördükləri işləri möcüzə adlandırmaq olmaz (Əl-Xoyi 2016, 15-16).

Xoyiyə görə, bütün hallarda Quran, Məhəmməd peyğəmbərin (s.) özünün və eləcə də digər peyğəmbərlərin möcüzələrindən daha üstün və daha fəzilətlidir. O, yazırdı: “Çünki, Quran müəyyən dövr və şəxslər üçün deyil, əbədi olaraq bütün bəşəriyyət üçün nazil olmuşdur. Quran, mübarizə səhnəsində rəqibi olmayan, qiyamət gününədək bəşəriyyətə hakim olan əbədi ilahi qanundur... Quranın özünəməxsus xüsusiyyəti, onu digər peyğəmbərlərin möcüzələrindən fərqləndirir və ona xüsusi dəyər verir. O da, Quranın bəşəriyyəti xoşbəxt həyata, kamala, sədətə, hidayət etməsi və onlara belə bir həyat tərzini təlim verməsidir. Bildiyimiz kimi, cahiliyyət dövründə yaşayan ərəblər əxlaq normalarına yiyələnməyən, bütpərəstliyə, günahsız qanlar tökməyə adət etmiş kəslər olmuşlar. Quran belə bir inadkar qövümü, daha dəqiq desək milləti cəhalət, rəzalət və zülmətdən çıxarıb yüksək mədəniyyətə, həqiqi əxlaq və insaniyyətə qovuşdurdu” (Əl-Xoyi 2016, 24).

Tanınmış din alimi yazırdı ki, aləmi öz nuru ilə işıqlandıran İslam dini zühur etməzdən əvvəl bir çox millətlər, xüsusilə də ərəblər zülmət və cəhalət içində yaşayırmışlar. Belə ki, savadsızlıq, əxlaqsızlıq, ictimai pozğunluq hakim olan bir cəmiyyətdə elm öyrənmək ərəblər üçün böyük rüsvayçılıq, qan töküb ticarət karvanlarını qarət etmək isə mərdanəlik hesab olunurmuş. Üstəlik, bütpərəst ərəblər qumarbazlıq edər, atalarının zövcələri ilə evlənər, qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırarmışlar. Xoyi yazırdı: “Cəhalət və hərc-mərclik baş alıb getdiyi bir halda, orada parlaq islam günəşi doğdu. Cəhalətə qərqli olmuş qaranlıq ürəklər, islam nuru ilə işıqlandı. Təkallahlıq, bütpərəstliyin cəhalət və fəsadını elm və əxlaqla, illər boyu davam edən qəbiləvi düşmənçiliklərini isə dostluq və məhəbbətlə əvəz etdi” (Əl-Xoyi 2016, 36).

Xoyiyə görə, Quranın möcüzəvi xüsusiyyətlərindən biri də qanunvericilik və əxlaq prinsiplərində tutduğu orta mövqe və ədalətdir. Belə

ki, bu müqəddəs kitabda qanunvericilikdə ifrat və təfritə varmadan orta mövqe tutulmuşdur (Əl-Xoyi 2016, 37). Xoyiyə görə, Quranın qanunvericilik prinsipləri ədalət üzərində qurulduğu üçün onda dünya və axirət qanunları arasında müəyyən oxşarlıq vardır (Əl-Xoyi 2016, 38).

Azərbaycanın tanınmış ilahiyyatçı filosofu Əllamə Seyyid Məhəmmədhüseyn Təbatəbai (1902-1981) əsas əsərlərindən biri 20 il ərzində ərəb dilində yazılmış və 20 cilddən ibarət olan “Təfsir əl-Mizan”dır. Bu təfsirdə "Quranın Quranla təfsiri" metodu istifadə edilmiş və ayələrin izahına və ayələrin mövzusunə görə ayrı-ayrı hissələrdə leksik müzakirələrə əlavə olaraq tarixi, teoloji, fəlsəfi və sosial mövzular öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı Təbatəbai əsərin girişində qeyd edirdi ki, Qurani-Kərimlə bağlı mübahisəli məsələlərin həllini ondan kənardə axtarmaq doğru deyildir (Tabatabai 2017, 33). Başqa bir sözlə, Təbatəbai demək istəyirdi ki, Qurani kəlamçıların, məşşailərin, filosofların, sufilərin, hədisçilərin və başqalarının metodları ilə deyil, Qurani yalnız Quranın özü ilə təfsir etmək lazımdır. Bu anlamda o, Quranın izahı məsələsində fəlsəfəçiləri də tənqid etmiş, onların da düzgün metod seçmədiyini bildirmişdir (Tabatabai 2017, 34).

Təbatəbai hesab edirdi ki, fəlsəfəçilər Quran ayələrinin zahirinə daha çox üstünlük verib, batininə az maraq göstərmələri doğru olmadığını kimi, mütəsəvvüflərin də həddən artıq batinliyə qapılmaları yanlış olmuşdur. O, yazırdı: “Mütəsəvvüflər isə zahiri aləm və zahirə aləmə aid ayələrdən çox, yaradılışın batininə yönəldikləri və sırf iç aləmə aid ayələrə maraq duyduqları üçün araşdırmalarını alt izaha dayandırdılar və ayələrin sözlü ifadələrini bir kənara buraxdılar. Bunun sonucu hər kəs ayələri batini şəkildə izah etməyə, şeir cümlələri ilə hər ifadədən əlaqəsiz bir çox mövzuya işarətlər çıxarmağa qalxdı. Belə ki, ayələr cümlə hesabı ilə təfsir edildi, kəlmələrdəki hərflər nurani və zülmani deyər ikiyə bölündü və bu əsasə dayanılacaq izahlar yapıldı. Qurani-Kərimin özəl olaraq təsəvvüfçülərə yol göstərmək üzərində enmədiyi son dərəcə açıqdır. Qurani-Kərimin mühatabları hərflərin gizli sirlərinə inanmayan, sayılardan anlamlar çıxaran, buradan hərəkətlə bəzi sayılarla tarixi bəzi olayları üst-üs-

tə düşürən kimsələr deyildir. Qurani-Kərimin bilgilər, ulduzların sirlərinə aid bilgilərin Yunancadan və başqa dillərdən Ərəbcəyə çevirilməsindən sonra münəccimlərin ortaya qoyduğu cümlə hesabına dayanmamaqdadır” (Tabatabai 2017, 34).

Beləliklə, o, belə bir qənaətə gəlirdi ki, indiyə qədər Qurani təfsir edənlər iki məsələdə yanlış olublar. Həmin iki amili Təbatəbai belə izah etmişdir: “Birincisi, incələdiyimiz ayətlə bağlı olaraq ortaya çıxaran bir problemlərin çözümlərini məqsədinə yönəlik olaraq elmi, fəlsəfi və ya başqa növ bir araşdırma yapıb gerçəyi buluruq, sonra da ayəti bu araşdırmanın məhsuldarlığına görə izah edirik. Bu, nəzəriyyə araşdırmanın onaylayacağı bir yöndədir. Fəqət bilindiyi üzərə Qurani-Kərim bu tərz bir araşdırmanı təsdiq etməz. İkincisi, Qurani Qurana təfsir edirik. Birbaşa Qurani-Kərimin təsdiq etdiyi, ayələri detallı şəkildə yardımıyla açıqlamağa çalışırıq; ayələrin bildirdiyi özəlliklər işığında örnəklərini təşhix edər, tanıyıq. Necə ki, “Biz sənə Kitabı hər şeyin açıqlayıcısı olaraq endirdik”, [Nəhl, 89] buyurur. Hər şeyin açıqlayıcısı olan Qurani-Kərimin öz-özünü açıqlamaması məntiqli deyildir. Bir digər ayədə uca Allah belə buyurur: “İnsanlara yol göstərən, doğrunun və haqqı batıldən ayırmanın apaçıq dəlillərini əhatə edən...” [Bəqərə, 185]. Bir başqa ayədə də belə buyurur: “və sizə apaçıq bir nur endirdik” [Nisə, 174]. Quran insanlar üçün bir yol göstərici, bir açıqlayıcı, əyri ilə doğruyu bir-birindən ayırd edici, insanları maraqlandıran hər mövzuda apaçıq bir aydınladırmacı bir olacaq amma ən çox ehtiyac duyduqları bir xüsusda onlara yetərli gəlməyəcəkdir! Belə bir şey mümkün deyildir” (Tabatabai 2017, 39).

Təbatəbai belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Qurani Qurana təfsir etmək Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində və Həzrət Əliyə aid “Nəhcül-bəlağə”də də öz əksini tapmışdır. O, yazırdı: “Peyğəmbər əfəndimiz (s.a.a.) belə buyurmuşdur: Fitnələr gecənin zil qaranlığı kimi üzərinizə çökdüyü zaman, Qurana sarılın. Çünki, Quran şəfa verər və şəfası qəbul olur. Əleyhdə, şahidlikdə bulunur və şahidliyi qəbul olunur. Onu özünə imam edinən şəxsi cənnətə götürür. Onu arxasına atan şəxsi də cəhənnəmə

sürüklər. O, ən yaxşı yola çatdıran bir yol göstərəndir, o məsələləri əsaslı olaraq həll edən bir hökm kitabıdır, bir açıqlamadır, dəqiq bilgilərin qaynağıdır. O, haqq içəriklidir, zarafat deyildir”. “Onun zahiri və batini vardır. Zahiri hikmət, batini isə elmdir. Zahiri gözəl, batini isə dərinidir. Onun ulduzları vardır, ulduzlarının üzərində də ulduzları vardır. Əcaibləri saymaqda bitməz, maraqlı şeyləri əskiməz. Onda hidayət lampaları və hikmət məşələləri vardır. İnsaf və ədaləti tanıyanlara yaxşılığı göstərir”. “O halda insan gözünü dörd açsın, baxışını dəqiqləşdirsin; pozuğunluqdan, sataşmalardan qurtulsun. Çünki, təfəkkür, qavrama istedadını itirməmiş qəlbini vardır. Bu sayədə, eynilə əlində məşələsi olan bir insanın qaranlıqların ortasında yol alması kimi, qurtuluş asanlıqla təmin olunur, qorxulu gözləmələr ən aza enər. Hz. Əli də (ə.s.) “Nəhcül-Bəlağə”də Qurani bu şəkildə tanımlar: “Qurani bir qismi bir qismini dəstəklər, bir qismi bir qisminə şahidlik edər. Bax, Quran müəllimlərinin və yol göstəricilərinin (Allahın səlat və salamı üzərlərinə olsun) izlədikləri dost-dogru yol və apaçıq metod budur” (Tabatabai 2017, 40-41).

Təbatəbai Qurani təfsir edərkən əsasən Qurani özünə, o cümlədən hədislərə müraciət etmiş, onun ayələrini öz mahiyyətinə uyğun izah etməyə çalışmışdır. O, ilk növbədə Fatihə surəsini şərhinə çalışmış, onun hər bir ayəsini ayrı-ayrılıqda geniş şərh etmişdir. Burada Təbatəbanın Fatihə surəsinin təfsiri üzərində geniş dayanmadan əsas məqamları ifadə etməyə çalışmışıq. Belə ki, o, həmin surədə Qurana və hədislərə dayanaraq Allahın böyüklüyünü, şəriksizliyini, adilliyini, hər şeyə qadir olmasını və s. ifadə etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Əqli qənaətlər, malulün müstəqilliyini və özüylə bağlı hər xüsusun illətinə dayandığını göstərməkdədir. Maluldə olan hər kamal gerçəkdə illətinin varlığının bir uzantısıdır. Dolayısı ilə əgər varlıqda görsəlliyin bir gerçəkliyi varsa, onun kamalı və müstəqilliyi varlığı məcburi olan uca Allahdır. Çünki, O, bütün illətlərin qaynağı olan tək illətdir. Həmd və öyü isə hər hansı bir varlığın öz varlığıyla bir başqa varlığın kamalını göstərməsidir. O başqa varlıq da onun illətindən başqası deyildir. Bilindiği kimi hər kamalın qaynağı uca Allahdır. O halda,

hər öygünün və hər həmdin gerçəkliyi Ona döndür. Eyləysə, həmd, aləmlərin Rəbbi olan Allaha məxsusdur” (Tabatabai 2017, 59).

Ona görə, Allahla bəndə arasındakı münasibətlər ağa-qul münasibətləri ilə ölçülə bilməz, çünki Allahın qulları üzərindəki sahibliyi həmin münasibətdən fərqlidir və başqalarının sahibliyinə bənzəməz (Tabatabai 2017, 60). O, bu məsələ ilə bağlı sonda belə bir qənaət gəlirdi ki, Allah qeyd-şərtsiz olaraq malikdir, mülkiyyəti hüdudsuzdur; onun xaricindəkilərsə, qeyd-şərtsiz olaraq mülkdürlər. İslamda iman məsələsinə gəlincə, Təbatəbaiyə görə iman inancın qəlbə yerləşməsi deməkdir. O, yazırdı: “Bu kəlimə, güvən anlamına gələn “*emn*” kökündən törəmişdir. Sanki, mömin inandığı şeyi şübhə və aldanmaya qarşı qorumağa almaqda, güvəndə qalmaqdadır. Bilindiyi kimi, şübhə və aldanma, inancın bəlasıdır. Daha öncə də dediyimiz kimi imanın dərəcələri vardır. Çünki, iman, bəzən sadəcə bir şeyin özünə yönəlik olur, onun gərəklərinə nüfuz etməz. Bəzən bir az daha güclü olub onun kimi gərəklərini də içərisinə alır. Bəzən də elə güclü olur ki, onun bütün gərəklərinə təsir edir. Buradan da bu sonuc çıxar: İmanın sinifləri sırasında möminlərin də sinifləri vardır” (Tabatabai 2017, 90). Bu anlamda “qeyb”ə, axirətə inamın da mühüm olduğunu yazan Əllaməyə görə, vəhyə iman etmə və axirətə kəsin inanma qarşısında “qeybə iman etmə” ifadəsi ilə Allaha iman qəsd edilir (Tabatabai 2017, 91).

İslam fəlsəfəsinə aid əsərlər yazmış Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında Əbdülhəsən bin Əbdülhüseyn əl-Meşkini (1888-1929) də vardır. Ərdəbil yaxınlığındakı Meşkin kəndində dünyaya göz açan Əbdülhəsən Ərdəbil, Qum və Nəcəf şəhərlərində dini və dünyəvi elmləri öyrənmişdir. O, “*əl-Fəvaidür-ricaliyyə*” əsərində Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı hədisləri geniş şəkildə şərh etmiş, hansı hədislərin doğru, hansı hədislərin isə yanlış olduğunu sübut etməyə çalışmışdır: “Meşkini daha sonra hədisin dəlil və səhih olmasının yollarını araşdırmış, “*xəbəri-vahid*”in dəlil olmasının mümkünliyünü izah etməyə çalışmışdır. O, hədis ədəbiyyatının özül mənbələri sayılan “*Kütubu-ərbəə*”nin hansı rəvayətlərinin məqbul, hansılarının isə qeyri-məqbul olduğu-

nun yollarını bəyan etmişdir. O, bununla yanaşı, “*Vəsail üş-şiə*” kitabında da rəvayətlərin kor-koranə şəkildə deyil, araşdırıldıqdan sonra onlara əməl edilməsinin mümkünliyünü ortaya qoymuşdur” (Quliyev 2019, 240-241).

Azərbaycanda islamlıq fəlsəfəsinə təmsil edənlər arasında Əllamə Əbdülhüseyn əl-Əmini (1902-1972) də vardır. İ. Quliyev yazır ki, o, iman, elm, əməl və əxlaq mərkəzi sayılan bir evdə tərbiyə almış, Təbrizin Talibiyyə mədrəsəsində oxumuşdur: “Əbdülhüseyn Təbrizlə kifayətlənməyib təhsilini davam etdirmək üçün o dövrün ən məşhur dini və elmi mərkəzlərindən olan İraqın Nəcəf şəhərinə yollanmış və oranın ən böyük alim və fəqihlərinin yanında dərs almışdı. Onun Nəcəfdəki ustadları içində Seyyid Məhəmməd Firuzabadi və Seyid İbn Turab Xansarinin adları xüsusilə çəkilir. Əbdülhüseyn Nəcəfdə dini təhsilinin birinci mərhələsini başa vurduqdan sonra doğulduğu şəhərə -Təbrizə qayıdır və dini elmlərin tədrisi, təbliği və tədqiqatı ilə məşğul olur. Onun bu dövrdə qələmə aldığı kitablarından Quran haqqında olan “*Fatihətül-kitab*” əsəridir. Əmini elmini daha da təkmilləşdirmək üçün yenidən Nəcəf elmi hövzəsinə qayıdır və öz təhsilini, tədqiqatını davam etdirir. Nəhayət, o, ictihad dərəcəsinə çatıb müctəhid olur. Uzun illər islami elmlərin tədrisi və tədqiqatı ilə məşğul olan Əbdülhüseyn Əmini “*əllamə*”, “*hübrül-elm*”, “*mücahid*” və “*höccət*” ləqəblərinə layiq görülür. Əllamə Əmini fiqh, üsul, hədis, kəlam, tarix və rical elmlərində öz dövrünün bilikli aliminə çevirilir. O, Nəcəfdə “*Məktəbətü Əmirilmöminin*” adlı bir mədrəsə təsis edir. Onun bu məktəbində elm və irfan çox yüksək səviyyədə olduğundan tez bir zamanda şöhrət tapır və müxtəlif müsəlman ölkələrindən buraya axını başlayır” (Quliyev 2019, 267-268).

Nəticə

Milli maarifçilikdən çıxış edən aydınlarımızın fəlsəfi və ictimai-mədəni irsi bütün hallarda Azərbaycan Türk fəlsəfə və ictimai fikir tarixi baxımından əvəzsiz olması inkar olunmazdır. Milli maarifçilərin başlıca amalı və məqsədi Türk mədəniyyətini, Türk tarixini, Türk adət-ənənələrini, Türk dilini bir sözlə, Türk varlığını qorumaq, mühafizə etmək və in-

kişaf etdirmək olmuşdur. Bu baxımdan milli maarifçilərin dünyagörüşlərində Azərbaycan xalqının azad, hürr yaşaması ilə yanaşı, Türk varlığına sahib çıxmaq və onu daim müdafiə etmək əsas yeri tutmuşdur. Bizcə, milli maarifçiləri milli demokratlardan fərqləndirən əsas faktor onların Türk varlığını müdafiə etmələri və türklüyə, Türk dünyagörüşünə daha çox əsaslanmaları olmuşdur.

Hər halda bu bir sirr deyil ki, milli sosial-demokratlar, ya da milli demokratların bir qismi öz yaradıcılıqlarında və mücadilələrində Türk varlığına, Türk dünyagörüşündən çox, Azərbaycanlı kimliyinə, Azərbaycan varlığına əsaslanmışlar. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, buna əsas səbəb milli demokratların sosial-demokrat, ya da marksizm təliminin çox təsiri altına düşmələri olmuşdur. Əlbəttə, bəzi hallarda da milli demokratlar Sovet Rusiyasının təzyiqi altında məcburən Türk varlığı, Türk dünyagörüşü ilə məsafəli olmağa çalışmışlar.

Bütün hallarda burada gördüyümüz əsas məsələ odur ki, uzun müddət Azərbaycan xalqının qabaqcıl mütəfəkkirlərinin bir çoxu Milli hərəkatın qalib gəlməsi üçün sosial-demokratizm və demokratizm böyük ümidlər bəsləmişlər. Şübhəsiz, Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli bir qisminin sosial-demokratizm və demokratizm əqidələrinə meyil göstərmələrində, ya da inanmalarında Quzey Azərbaycanın Sovet Rusiyasının tərkibində olması da öz təsirini göstərmişdir. Hər halda Quzey Azərbaycanda mövcud olan sosializm sistemi, üsətlük güneyli ziyalılardan bir qisminin ömürlərinin son dövrlərini məhz burada yaşaması da bu məsələlərdə xeyli dərəcədə önəmli əhəmiyyət daşımışdır.

Ancaq zamanla həm sosial-demokratizm və demokratizmlə hərtərəfli tanışlıq, həm də Sovet Rusiyasının, ya da rus bolşevizminin əsil mahiyyətinin aşkara çıxması ilə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli qismi xüsusilə də, marksizmdən uzaqlaşmış və 1960-cı illərdən etibarən başlayan “İslam hərəkatı”na və digər ideyalara ümidlər bəsləməyə başlamışdır.

Milli maarifçilərin əksəriyyəti isə (onlardan bəziləri demokratizm, sosial-demokratizm təlimlərinə meyil göstərirlər) türklük, Türk mədəniyyəti, Türk dili kimi önəmli məsələlər

də hər zaman öz mövqelərini ifadə etmişlər. Bu baxımdan milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında Türk nüvəli fəlsəfi və ictimai baxışlar daha çox özünü büruzə vermişdir. Başqa sözlə, milli maarifçilərimiz həmin dövrün dini, ictimai-siyasi məsələlərinə öz mövqelərini ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin adət-ənənələrini, dəyərlərini də ifadə etməyə çalışmışlar.

Milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında İslam, islamlığa münasibət də mühüm yer tutmuş, onların əksəriyyəti türklüklə islamlıq arasında uzlaşdırıcı mövqe ortaya qoymağa çalışmışlar. Bizcə, bu məsələdə əsasən uğurlu bir yol izləyən milli maarifçilər islamlığın düzgün anlaşılması ilə yanaşı, İslam dinində millətlərə verilən haqq və azadlıqların təmin olunmasının vacibliyindən də bəhs etmişlər. Milli maarifçilər göstərməyə çalışırdılar ki, islamlığa görə bütün müsəlmanların qardaş olması prinsipi ilə yanaşı, hər bir müsəlman xalqının öz dilini, mədəniyyətini azad şəkildə ifadə etmək haqqı vardır. Bu baxımdan milli maarifçilər “İslam inqilabı”na böyük ümidlər bəsləmiş, İran pəhləvilər rejimi ilə müqayisədə yeni quruluşun, özü də Qurani-Kərimə əsaslanan “İran İslam” rejiminin bu ölkədəki xalqlara münasibətdə haqq və ədalətdən çıxış edəcəklərinə inanmışdılar. Ancaq sözdə İslam dininə əsaslanan İran İslam rejiminin ariyançılıq-farsçılıq ideologiyasından əl çəkməyərək burada yaşayan xalqlara, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qarşı irqçi, şovinst siyasəti davam etdirməsi ortaya çıxdıqdan sonra milli maarifçilər İran pəhləviləri dönəmində olduğu kimi, türklük və insanlıq ideyalarını müdafiə etməkdən başqa bir yol görmədilər. Ümumiyyətlə, milli maarifçilərimizin Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmaqla yanaşı, yeni nəslin milli ruhda formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

Milli maarifçilərlə yanaşı, XX əsrin ilk yarısında Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm rol oynayanlar arasında azərbaycanlı-türk kökənli islamçı alimlər də olmuşlar. Burada öncədən qeyd etməyi vacib bilir ki, sosial-demokratiya cərəyanına tapınan azərbaycanlı-türk demokratların əksəriyyəti kimi, İslam dininə tapınan azərbaycanlı-türk islamçıların da çoxu inandıqları

əqidə əsasında özlərini daha çox ifadə etmişlər. Başqa sözlə, sosial-demokratiya, demokratiya ideyalarına tapınanlar inandıqları əqidəyə əsaslanaraq (sinfi bərabərlik, bütün məzlumlar qardaşdırlar, insan haqq və hüquqları və s.) Türk kimliyini, Türk varlığını ya tamamilə, ya da əsasən arxa plana keçirdikləri kimi, İslam dininə tapınan islamçılar inandıqları Qurani-Kərimin mahiyyətinə uyğun olaraq (bütün müsəlmanlar qardaşdırlar, ümmətçilik və s.) eyni qayda da, əsasən Türklük məsələsini önə çəkmişlər. Bütün məsələlərə (ictimai-siyasi, fəlsəfi, iqtisadi vəs.) əsasən İslam dini, ya da islam şiəçiliyi prinsipləri çərçivəsində yanaşmış, hətta dövlətçiliyin mahiyyəti və idarə

olunmasında da, məhz Qurani-Kərimin və hədislərin əsas götürülməsinin vacibliyindən bəhs etmişlər.

Azərbaycanlı-Türk kökənli islamçılar hər nə qədər bütün həyati məsələlərdə Quran və hədislərin əsas götürülməsini müdafiə edib, irqçiliyə, şovinizmə qarşı olsalar da ancaq istər İran pəhləvilər, istərsə də İran İslam rejimi dövrlərində Ariyançılığın təhdid və təqibləri ilə üz-üzə qalmışlar. Məsələn, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarların idarə etdiyi Türk hakimiyyətləri dövründə heç bir dil, irqi, milli və digər bir ayrı-seçkilik olmadığı halda, İran pəhləvilər və İran İslam rejimlərində bunun tam əksi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Bağçaban Mirzə Cabbar (1945). "Dil" nəşriyyəsinin baş məqaləsi. 1324-cü il (1945) aban ayı, 1-ci sayı. <http://aze.adfmk.com/entries/b%C9%99yanatlar/tarixi-bir-s%C9%99n%C9%99d>
2. Əkbərov Zahid (2013). Cabbar Əsgərzadə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun
3. Əhməd Vüqar (2013). Məmmədli Manafzadə Sabit // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun
4. Əliyev Rəhim (2013). Məhəmmədli Tərbiyət // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun
5. Əl-Xoyi Seyid Əbülqasim (2016). əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 1-ci cild, Bakı
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (1983). 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, "Elm"
7. Cekli Əlhəddin, Paşazadə Tərxan (2010). Həsən Rüşdiyyə. "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, (№ 6 (20), Bakı, noyabr-dekabr
8. Quliyev İbrahim (2019). Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA
9. Hüseyni M (2001). Rüşdiyyə və "Vətən dili (Mirzə Həsən Rüşdiyyə-150)."Ədəbiyyat" qəzeti, Bakı
10. Məmmədli Pərvanə (2015). Cənubi Azərbaycan : ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. Bakı, Sabah
11. Seyidov Fikrət (2003). Dədə Qorquddan Şəhriyara qədər. Güney Azərbaycanda pedaqoji fikr. Bakı
12. Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz (2004). Seçilmiş Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"
13. Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyn (2017). El-Mizan Fi Tefsiril-Kuran. 1-ci cild. İstanbul, Kevser
14. Təbrizi, Qulamrza Səbri (2006). Zamanın nəbzi. Bakı, "Turan evi"
15. Tərbiyət Məhəmmədli (1987). Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr

Rəyçi:

Zaur Rəşidov

Göndərib: 02.06.2023

Qəbul edilib: 16.06.2023